

Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan)

08-09 Ekim 2018 MALATYA

BİLDİRİLER KİTABI

II. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

Inönü Üniversitesi
(İlahiyat Fakültesi)

Inönü Üniversitesi Yayınları No: 40
Inönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 3

Sertifika No
26607

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

Takım Numarası
978-975-8573-80-6 (Tk)

ISBN
978-975-8573-79-0

1. Baskı Aralık 2018 Ankara 1.000 Adet

Editörler

Prof.Dr. Fikret KARAMAN
Dr. Öğr. Üyesi Emine GÜZEL
Dr. Öğr. Üyesi Fethullah ZENGİN
Arş. Gör. Ömer TOZAL

İsteme Adresi
Inönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
44280-Kampus- / MALATYA
Telefon: (0422) 377 49 99
e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Baskı

Serhat Mah. 1256 Sokak No:11

Yenimahalle / ANKARA

Tel: 0312 354 91 31 (pbx)

Faks: 0312 354 91 32

e-posta: bilgi@tdv.com.tr

**Açıklama: Bu eserde yer alan tebliğ metinlerinin tüm sorumluluğu,
yazarlarına aittir.**

MERCANİ CAMİİ VE KAZAN MÜSLÜMANLARININ DİNİ HAYATINDAKİ YERİ

Şir Muhammed DUALI¹

Özet: X. yüzyıldan beri bir İslam beldesi olan Kazan, Altınordu devletinin dağılmasından sonra Kazan Hanlığı olarak 1552 yılına değin varlık gösterebilmiştir. Bu tarihte Rusların işgaline uğrayan şehir, adeta talan edilmiş ve İslam'a dair izler tamamıyla ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Ruslar, ilk aşamada bölgede mevcut Müslümanları öteki ilan ederken İslam dinini de kovulan inanç kategorisi içerisine almıştır. Başta camiler olmak üzere Kazan'da bulunan İslami eserler yok edilmiş, Müslüman halk ise Şehrin bataklik semtinde yaşamaya zorlanmıştır. 1555 tarihinde bölge piskoposluk merkezine çevrilmiş ve Piskopos Guriy ile başlayan bir Hıristiyanlaştırma süreci yaşanmıştır. Bunun sonucu bölgede bulunan Tatarların bir kısmı vaftiz edilmiş ve zamanla Kreşin Tatar'ı denilen bir grup ortaya çıkmıştır. Ancak uzun yıllar boyunca bu dayatmalara direnen ve Kazan Müslümanlarının çoğunluğunu oluşturan Tatarlar, kendi içlerinde dinlerini yaşamaya ve yaşatmaya gayret sarf etmişlerdir. Bu baskıcı durum 1766 yılında dönemin Rus Çaricesi II. Katerina'nın Kazan'ı ziyaret sonrası kısmen değişikliğe uğramıştır. II. Katerina, bu ziyareti sırasında Müslüman bir heyeti kabul etmiş, heyet kendisinden Kazan'da bir cami inşası için izin istemiştir. Müslümanların bu talebini geri çevirmeyen II. Katerina, Kazan'da bir camii inşasına onay vermiştir. Bu izin sonrası 1766-1770 yılları arasında inşa edilen Mercanî Camii, Kazan'ın dış mahallelerinden birinde, kaban gölü kıyısına yer almaktadır. Camii, ortaçağ Tatar mimari geleneğine uygun, minarenin çatıya dikilmesi şeklinde inşa edilmiş ve bölgesel barok mimarisinin özelliklerini taşımaktadır. Caminin mimarı ise Kazan şehrinin de planlayıcısı olan İ. V. Kaftyrev'dir. İlk aşamada mihrap yeri iç kısmında kalan camii, 1863 yılında ön pencere sökülme suretiyle dışa doğru bir mihrap eklenmiştir. 1850'li yıllara kadar Yunusovskoy Mescidi (Yunus Mescidi) olarak adlandırılan camii, bu tarihten itibaren camide görev yapan Şihâbüddîn Mercânî'ye (ö. 1889) istinaden Mercânî Camii olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bu sunumda Rus işgali sonrası bölgede Müslüman ve Camilerin durumu ile ilgili bilgi verilmekte ve Mercânî camisinin günümüz Tatar toplumunun dini yaşamında oynadığı role dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kazan, Rusya, Müslümanlar, Mercani Cami, Tatarlar

¹ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, muhammed.duali@gop.edu.tr

THE MERCANİ MOSQUE AND THE PLACE OF KAZAN MUSLİMS İN RELİGİOUS LIFE

Abstract: Kazan, has been Islamic waist, since the X. century. Was founded as the Kazan Khanate until 1552 after the collapse of the Golden Army state. The city, which had been invaded by Russians at that time, was almost plundered and the traces of Islam were completely eliminated. In the first stage, the Russians declared the Muslims in the region the other, while they took the religion of Islam into the category of belief that was expelled. Islamic artifacts in Kazan, especially the mosques, were destroyed. In 1555, the region was converted into a diocese and a Christianization process began with Bishop Guriy. As a result, some of the Tatars in the region were baptized and over time emerged a group that is called Kreshin Tatarin. However, the Tarars who resisted these pressures managed to maintain their beliefs. This pressing situation change then the Tsar Katerina visit Kazan in 1766. II. Katerina accepted a Muslim delegation during this visit and the delegation requested permission to build a mosque in Kazan. Katerina accepted this request of Muslims and approved the construction of a mosque in Kazan. The Mercanî Mosque, which was built between 1766-1770 after this permit, is located on the shore of the Kaban Lake in one of the outer neighborhoods of Kazan. The mosque is built in the shape of a medieval Tatar architectural tradition, built on the roof of the minaret and carries the characteristics of regional baroque architecture. The architect of the mosque is the planner of the city of Kazan. The mosque, which was named as Yunusovskoy Masjid (Yunus Masjid) until 1850s, has been changed to the Mercanî Mosque according to Şihâbüddîn Mercânî. This presentation gives information about the situation of Muslims and Mosques in the region after Russian occupation and draws attention to the role of the Mercan Mosque in the religious life of the modern Tatar community.

Keywords: Kazan, Russia, Muslims, Mercani Mosque, Tatars

Giriş

Başkenti Kazan olan şimdiki Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Rusların idaresi altına girmesi 1552 yılında gerçekleşmiştir. 1552'den 1766 yılına kadar bölge Müslümanları, hoşgöründen uzak ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin baskısı altında yaşamak zorunda bırakılmışlardır. Yine bu iki asır aşkın zaman diliminde binlerce Müslüman Tatar Türkü Hıristiyan olmaya zorlanmış ve tarihte *Kreşin Tatar'i* (Hıristiyan Tatarlar) olarak yerini alan bir topluluk ortaya çıkmıştır. Tarihi İslam kenti olan Kazan işgalin hemen ardından İslamsızlaştırma politikalarına da maruz bırakılmıştır. Nitekim bölgede mevcut camiler yakılıp yıkılırken, Müslüman Tatarlar da kentin dışına sürülmüş ve onlardan boşalan yerlere Ortodoks Ruslar yerleştirilmiştir². Çarlık Rusya'sının Müslüman Tatarlara yönelik baskı ve asimilasyon politikaları 1773 yılından itibaren kısmen azalmış, 15 yıl sonra yani 1788 yılı itibarı ile de Müslümanların kendi Ruhani Meclislerini oluşturmalarına onay verilmiştir. Yine 1700'lü yılların

² R. A. Nabiyeve, "İslam i Gosudarstvo," İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 2002, s. 28.

son çeyreğinden itibaren Kazan Müslümanlarının belirli bölgelerde cami inşa etmelerine olanak sağlanmıştır. Burada şunu da belirtelim ki iki asrı aşkın bir zaman içerisinde Kazan Tatarlara yönelik uygulanan asimilasyon politikaları, bölgede İslam'ın sosyal ve kültürel açıdan nerede ise yok olmasına sebebiyet vermiştir.³ Yapılan bu tahrif ancak 1700'lü yılların sonlarından itibaren Müslümanlara tanınan bazı haklar ve özellikle yeniden camilerin inşa edilmesine verilen fırsat sayesinde yeniden onarılma imkânına kavuşmuştur. İşte bu çerçevede tebliğimizin de konusunu oluşturan Mercânî Camii, 1766-1770 yılları arasında Kazan'ın dış mahallelerinden birinde, Kaban gölü kıyısına inşa edilmiştir. Mercânî Camii 1552 yılında gerçekleşen Rus işgali sonrası resmi izin çerçevesinde inşa edilen ilk camii olma nedeni ile Kazan Tatarları tarihinde önemli bir yere sahiptir. Zira bu camii hem geçmişte hem de günümüzde Kazan Müslümanlarının dini, ilmi ve kültürel hayatında etkin bir rol oynamış ve oynamaya da devam etmektedir.

1. Çarlık Dönemi Kazan Camileri

Tatar Türklerinin İslam'ı ne zaman kabul ettikleri ile ilgili kesin bir bilgi elimize ulaşmamış ise de İbn Fazlan'ın Seyahatnamesi X. yüzyılın son çeyreği itibarı ile İdil Bulgarlarının Müslüman olduklarını ortaya koymaktadır.⁴ 920'li tarihlerden itibaren İdil-Bulgar Devleti hükümdarı Almış Han'ın Bağdat'a gönderdiği elçiler, dönemin Abbasî Halifesi Cafer el-Muktedir Billah'tan bazı isteklerde bulunurlar. Almış Han Halifeden İslam'ı öğretecek öğretmenler, Bulgar ülkesinde inşa edilecek Mescit için ustalar ve düşmanlarına karşı korunmak için inşa etmekte olduğu kale için maddî yardım talep eder.⁵ İbn Fazlan'ın anlattıklarına bakılacak olur ise Almış Han, kale inşası için beklediği desteği görememiştir. Ancak diğer isteklerinin kısmen dahi olsa gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 2008-2009 yılları arasında Kazan'da bulunduğum zaman diliminde İdil Bulgarlarının yaşadıkları bölgeleri ziyaret etme imkânım olmuştu. Çeşitli kalıntıların yanı sıra yapım tarihi XII. yüzyıla indekslenen bir Bulgar camisinin kalıntılarını fotoğraflama imkânım oldu.

³ A. Y. Djalilova, "Traditsii Veroterpimosti v Rossii," *Narodı Severnogo Kavkaza v Obşerossiyskom Prostanstve, Materialı Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii*, Hasavyurt, 2011, s.101.

⁴ İskander İzmaylov, "İslam v Tatarstane. Kak Vse Nachinalos", *Umma, Nauchno-Popularnoye Gazeta, Kazan*, № 83, 25.01.2013, s. 2.

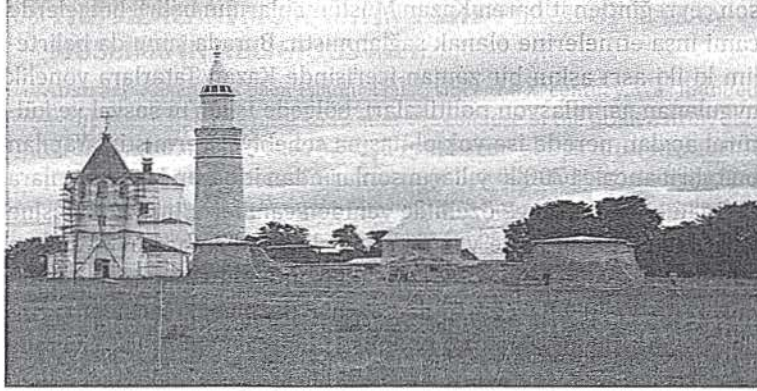
⁵ İbn Fazlan, *Seyahatname*, Tercüme, Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul, 2011, s. 48.

5. OTURUM

Mercani Camii
ve Kazan
Müslümanlarının
Dini
Hayatındaki
Yeri

Şir Muhammed
DUALI

Caminin temelleri gün yüzüne çıkartıldıktan sonra yanına Tatar mimarisine uygun bir minare inşa edilmiştir. Foto Duali; 2009.

922 yılından itibaren İdil yani şimdiki Kazan civarında kabul gören İslam, bölgeye XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren intikal eden Türk boyları ile birlikte daha da kök salmış, Bereke Han'ın (ö. 1265) İslam'ı kabul etmesi ile birlikte bölgeyi fetheden Tararlar ile yerli halk olan Bulgar Türkleri arasında kaynaşma meydana gelmiştir.⁶ Daha sonraki süreçte Tarların etkinliği Polonya-Litvanya topluluğuna kadar genişleyecektir. Tarihi veriler 1591 yılında söz konusu coğrafyada 100 bin civarında Tatarın yaşadığını ve bu Tatarlara ait 400 civarında mescidin faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır.⁷

Yukarıda değinildiğim üzere Kazan'ın 1552 yılında Rusların eline geçmesi bölgede bulunan mescit ve camiler açısından da bir yıkıma yol açmıştır. Ancak XVII. yüzyılın ortalarında Kırım Hanının veziri olan Sefer Gazi'nin Çar Aleksey Mihailov'un sarayını ziyaretinden sonra, Kazan'da tahrif edilmiş bazı mescitlerin yeniden onarımına göz yumulduğu görülmektedir. Çeşitli dönemlerde yaşanan baskılara rağmen bölgede bulunan bazı mescit ve camiler, 1742 yılına kadar ibadete açık kalmayı başarmıştır. 10 Mayıs 1742 tarihli Kutsal Sinod kararı uyarınca, Kazan Guberniyası (Vilayeti) sınırları içerisinde bulunan tüm mescitlerin yıkılması ve yenilerinin de inşasına onay verilmemesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede sadece 1742 yılı içerisinde Kazan Guberniyası sınırları içerisinde bulunan irili ufaklı 536 cami ve mescitten 418'i yıkılmış, geri kalanı da ibadete kapatılmıştır.⁸ Tatarların direnci sonrası sadece Rus işgali öncesinden beri var olan iki camii yıkımdan muaf tutulmuştur. Ancak

⁶ İlyas Topsakal, *Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2009, s. 321.

⁷ Zorina Kanapatskaya, "Mechiti Tatar Belarusi, Litvi i Polshi: İstoriya i Sovremennost", *Meschiti i Duhovnoy Kulture Tatarskogo Naroda*, Kazan, 2006, s. 6.

⁸ Rashid Galliam, Nurulla Garif, "Delo po Prosheniyu Kazanskikh Murz i Tatar o Darovanii Bolshiy Svobodi Dlya Magometanskoy Veri", *Meschiti i Duhovnoy Kulture Tatarskogo Naroda*, Kazan, 2006, s. 45.

5. OTURUM

Mercani Camii
ve Kazan
Müslümanlarının
Dini
Hayatındaki
Yeri

Şir Muhammed
DUALI

ne yazık ki bu iki cami de 3 Mayıs 1749 tarihinde Tatar yerleşim bölgesinde çıkan yangında kül olmuştur.⁹ Bundan 20 yıl sonra II. Katerina'nın onayı ile Kazan'ın dış mahallelerinden biri olan ve eski Tatar yerleşim yeri olarak bilinen bölgede iki taş caminin inşasına onay verilmiştir ki bunlardan biri Mercânî Camii iken bir diğeri de temelleri 1768 yılında atılan Apanaev Camiidir.¹⁰

Apanaev Camii; 1768-1771 yılları arasında Eski Tatar Yerleşim Alanı içerisinde İnşa Edilmiştir.

Eski Tatar Yerleşim Alanının Planı 1782

2. Mercânî Camii ve Kazan Müslümanlarının Hayatındaki Yeri

Çariçe II. Katerina'nın 1766 yılında Kazan'ı ziyareti, Müslüman Tatarlar açısından bir dönüm noktası olma özelliği taşımaktadır. Zira Kazan Müslümanlarından önde gelen bir heyeti kabul eden Katerine, eski Tatar yerleşim alanı içerisinde cami inşa etmelerine onay vermiştir. Yapımına 1766 yılında başlanan Mercânî Camii, 1552 yılında gerçekleşen Rus işgali sonrası inşa edilen ilk taş camii

⁹ Sergey Sanachin, "Viyevlenie Mestoraspolojeniy Mechitey Kazani Elizavetskogo Vremeni", *Meschiti i Duhovnoy Kulture Tatarskogo Naroda*, Kazan, 2006, s. 29.

¹⁰ Sergey Sanachin, "Viyevlenie Mestoraspolojeniy Mechitey Kazani", s. 39.

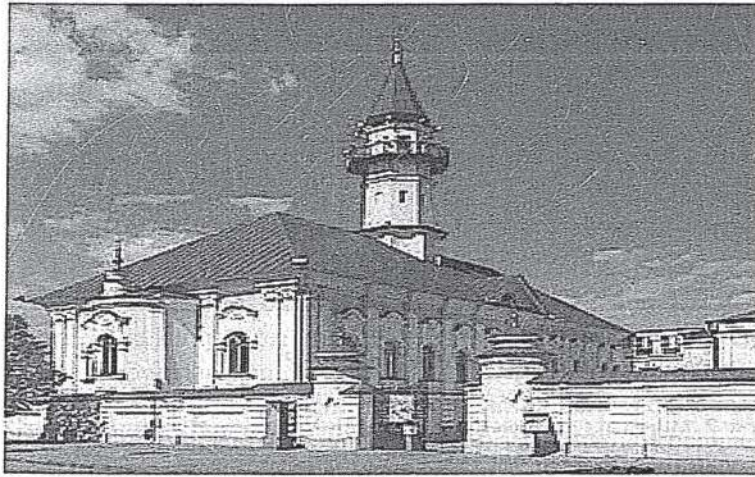

5. OTURUM

Mercanî Camii ve Kazan Müslümanlarının Dini Hayatındaki Yeri

Şir Muhammed
DUALI

olma özelliği taşımaktadır. Camii, ortaçağ Tatar mimari geleneğine uygun inşa edilmiştir. Cami minaresinin özelliği, çatıya dikilmiş olmasıdır. Kazan şehrinin planlayıcısı olan İ. Vasiliy Kafturev, aynı zamanda Mercânî Camiinin de mimarlığını yapmıştır. İlk aşamada mihrap yeri iç kısmında kalacak şekilde inşa edilen camii, 1863 yılında yapılan değişiklik ile ön pencerenin sökülmesi suretiyle mihrabın dışa doğru çıkması sağlanmıştır. 1850'li yıllara kadar Yunusovskoy Mescidi (Yunus Mescidi) olarak adlandırılan camii, bu tarihten itibaren burada görev yapan Şihâbüddîn Mercânî'ye istinaden Mercânî Camii olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Mercânî Camii özellikle XIX. yüzyıl Kazan Tatarlarının ilmi, dini ve sosyal hayatında önemli bir yer edinmiştir. Ancak 1917'de Bolşeviklerin iktidara gelmesi ile birlikte Sovyet sınırları içerisinde dini ve ibadet mekânları ciddi manada tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Esasında 1929 yılına kadar Sovyet yönetimi, Müslüman mabet ve din adamlarına yönelik toleranslı davranmışlardır. Lakin 1929 yılından itibaren durum değişmeye başlamıştır. Sadece 1930 yılında Tataristan'da faaliyet gösteren 12 bin camiden 10 bini kapatılmış, bu camide görevli din adamlarının da dini faaliyette bulunmaları yasaklanmıştır.¹¹ Bu çerçevede Mercânî Camii de kapatılmış, ancak II. Dünya Savaşı arifesinde bayram ve Cuma namazları kılınması şartı ile faaliyet göstermesine izin verilmiştir.

Mercânî Camii; 1766-1770 yılları arasında Eski Tatar Yerleşim Alanı içerisinde İnşa Edilmiştir.

¹¹ Kak v SSSR Borolis İslamom?, <http://russian7.ru/post/kak-v-sssr-borolis-s-islamom-2/> (05.09.2018 Tarihinde Girildi).

5. OTURUM

Mercani Camii ve Kazan Müslümanlarının Dini Hayatındaki Yeri

Şir Muhammed
DUALI

Fotoğrafta işaretlenen 2 ile 4 numaralı camiler II. Katerina'nın onayı sonrası inşa edilen Mercânî ve Apanaev Camileridir. 2 numara ile işaretlenen Mercânî Camisini, 4 numara ile işaretlenen ise Apanaev camisini göstermektedir. 1 ve 3 numaralar ile gösterilen yerlerde ise Çarıçe Yelizaveta Petrovna döneminde camiler mevcut idi.¹²

Günümüz itibarıyla Mercânî Camii Tatar toplumunun dini ve sosyal hayatında önemli bir yere sahiptir. Camide beş vakit namaz kılınırken aynı zamanda Mevlut ve sünnet gibi dini törenler de gerçekleştirilmektedir. Ayrıca Mercânî Camisine bağlı Kazan İslam Koleji yıllardan beri Tatar gençlerine din eğitimi vermektedir.¹³

Mercânî Camisinde gerçekleştirilen Mevlut töreninden bir görüntü. 2013

¹² Sergey Sanachin, "Viyevenie Mestoraspolojeniy Mechitey Kazani", s. 41.

¹³ Gazeta Umma, Nauchno-Popularnoye Gazeta, Kazan, № 83, 25.01.2013.

5. OTURUM

Mercani Camii
ve Kazan
Müslümanlarının
Dini
Hayatındaki
Yeri

Şir Muhammed
DUALI

Mercânî Camisine bağlı Kazan İslam Koleji. Foto Dualı: 2009

☞ Sonuç

İslam'ın X. yüzyılın ortalarından itibaren kabul görülmeye başladığı şimdiki Kazan ve civarı, en şaşıla döneminin XIV ve XV. yüzyıllarda yaşamıştır. İdil Bulgarları ile başlayan, Altın Ordu devleti ile devam eden ve en son olarak da Kazan Hanlığı dönemini yaşayan coğrafya, 1552 yılından itibaren Rus işgaline maruz kalmış ve bu tarihten itibaren de İslam'ın bölgedeki etkinliği kaybolmaya yüz tutmuştur. Çarlık rejiminin baskı ve asimilasyon politikalarına rağmen kendi dini inançlarını yaşatmaya çalışan Kazan Müslümanlarının kaderi 1766 yılından itibaren kısmen dahi olsa değişmeye yüz tutmuştur. Zira bu tarihten itibaren daha önce yasaklanan camii inşasına izin verilmiş, 1788 yılı itibarı ile de Müslümanların kendi Ruhani Meclislerini oluşturmaları kararlaştırılmıştır. Dolayısıyla II. Katerina ile birlikte başlayan bu süreç, Kazan Müslümanlarının iki asırdan beri yok olmaya yüz tutan dini gelenek ve göreneklerinin yeniden yeşermesinin önünü açmıştır. Mercânî Camii de yine II. Katerine'nin onayı sonrası inşa edilmiş ve o günden bu güne Kazan Müslümanlarının dini, ilmi ve kültürel hayatında önemli bir yer edinmiştir. Günümüz itibarıyla Kazan'ın sembollerinden bir haline gelen Mercânî Camii, Tatar milli, dini ve örfi geleneğinin yaşandığı bir merkez olma özelliğini sürdürmeye devam etmektedir. Mercani Camiinde günlük namaz ibadetlerinin yanı sıra Ramazan ve Kurban bayramı namazları ve Mevlut törenleri ve hatta bazı hallerde nikâh merasimlerinin de gerçekleştirildiği bir mekân konumundadır. Neticte itibarıyla, Mercani Camisinin inşasından günümüze Rus yönetimi altında kalan tarar Müslümanların dini ve milli kimliklerinin

canlı tutulmasında ve günümüze değin yaşatılmasında son derece büyük bir rolü üstlendiğini söyleyebiliriz.

3 KAYNAKÇA

- Djalilova A. Y., "Traditsii Veroterpimosti v Rossii," Narodı Severnogo Kavkaza v Obşerossiyskom Prostanstve, *Materialı Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii*, Hasavyurt, 2011.
- Galliam Rashid, Nurulla Garif, "Delo po Prosheniyu Kazanski Murz i Tatar o Darovanii Bolshiy Svobodı Dlya Magometanskoy Veri", *Meschiti i Duhovnoy Kulture Tatarskogo Naroda*, Kazan, 2006.
- İbn Fazlan, Seyahat Name, Tercüme, Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kak v SSSR Borolis İslamom?, <http://russian7.ru/post/kak-v-sssr-borolis-s-islamom-2/> (05.09.2018 Tarihinde Girildi).
- Kanapatskaya Zorina, "Mechiti Tatar Belarusi, Litvi i Polshi: İstoriya i Sovremennost", *Meschiti i Duhovnoy Kulture Tatarskogo Naroda*, Kazan, 2006.
- Nabiyev R.A., "İslam i Gosudarstvo," İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 2002.
- Sanachin Sergey, "Viyevenie Mestoraspolojeniy Mechitey Kazani Elizavetskogo Vremeni", *Meschiti i Duhovnoy Kulture Tatarskogo Naroda*, Kazan, 2006.
- Topsakal İlyas, Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2009.
- Umma, Nauchno-Popularnoye gazete, Kazan, № 83, 25.01.2013.